

Inhoud

	<i>Vooraf</i>	7
	<i>Ten geleide</i>	9
1	In het voetspoor van Blasius	13
2	Ontleedkamers van de chirurgijns	43
3	Zorg en wetenschap in de Plantagebuurt	73
4	Beroemde medici rondom het OLVG Oost	107
5	Laboratoria in het Oosterpark en Burgerziekenhuis	139
6	Chic rondom het Museumplein	157
7	Gezonde lucht uit het Vondelpark	173
8	Wilhelmina Gasthuis	195
9	Amsterdam UMC, locatie VUmc	217
10	Amsterdam UMC, locatie AMC	241
11	Ringweg A10	273
	<i>350 jaar medische zorg en opleiding in Amsterdam</i>	289
	<i>Lijst van Amsterdamse ziekenhuizen</i>	304
	<i>Bibliografie</i>	306
	<i>Foto- en illustratieverantwoording</i>	310
	<i>Register</i>	314
	<i>Dankwoord</i>	318
	<i>Over de auteurs</i>	319

Het Oude Stadhuis op de Dam met links ernaast het Sint-Elisabethgasthuis, het eerste ziekenhuis in Amsterdam.

Vooraf

‘De ziekenhuizen zijn een graadmeter voor de beschaving van een samenleving.’

Met dit citaat begint J.L.C. Wortman, voormalig directeur van de GGD in Amsterdam zijn in 1932 uitgekomen boek *De Amsterdamsche Ziekenhuizen*. Al in 1361 was er in Amsterdam een gasthuis waar zieken werden verzorgd. Ook in latere eeuwen bleef de stad zorgdragen voor goede en toegankelijke medische hulp voor zijn inwoners en bezoekers. In de tijd van Wortman telde de stad twintig ziekenhuizen. Nu, bijna 90 jaar later, zijn veel van die ziekenhuizen opgegaan in nieuwe, grotere en modernere centra, waar hoogwaardige zorg geleverd wordt. Dit boek geeft een overzicht van de ontwikkeling, van de eerste eeuw na de stichting van de stad tot de dag van vandaag.

Het stadsbestuur was van meet af aan nauw betrokken bij de verdeling van medische zorg in de stad en de vestiging van nieuwe ziekenhuizen. Nicolaes Tulp, de beroemde arts en professor in de zeventiende eeuw, was zelfs burgemeester van Amsterdam en heeft als bestuurder veel betekend voor de gezondheidszorg in de stad. Ook andere artsen in het stadsbestuur, zoals Samuel Sarphati en Ben Sijet, hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de verbetering van de zorg in Amsterdam. Nog altijd is de toekomst van de ziekenhuiszorg een terugkerend aandachtspunt op het stadhuis.

Medisch onderwijs en onderzoek zijn naast de patiëntenzorg van groot belang voor de verdere ontwikkeling van de geneeskunde. Aanvankelijk geconcentreerd in de academische ziekenhuizen, is op dit

gebied een nauwe samenwerking ontstaan met andere ziekenhuizen in de stad. Onlangs zijn de twee academische ziekenhuizen samengegaan. Onder de nieuwe naam Amsterdam Universitair Medische Centra streven zij er gezamenlijk naar een stap vooruit te zetten op het gebied van medische zorg, onderzoek en opleiding. Geen beter moment om dit jaar met alle zorginstellingen in de stad het 350-jarig bestaan van de academische geneeskunde in Amsterdam te vieren.

In dit boek wordt u langs vijf eeuwen medische hoogtepunten geleid, met onderweg een inkijk in de praktijkvoering en opleiding van chirurgijns, artsen en moderne specialisten. De stad vormt daarbij het decor. Amsterdam is rijk aan gebouwen die een functie hadden in de medische praktijk door de eeuwen heen. Vele daarvan zijn inmiddels monumenten geworden. De wandelingen langs deze monumentale gebouwen laten u de bijzondere geschiedenis van onze stedelijke gezondheidszorg ervaren. De wandelingen bieden een overzicht van wat er was en vormen tevens het vertrekpunt voor de volgende decennia zorgontwikkeling in de stad.

Femke Halsema,
Burgemeester van de stad Amsterdam

✖
✖
✖

Toegangspoort Sint-Pietersgasthuis, 1793.

Ten geleide

Op 12 november 1669 kreeg professor Gerard Blasius toestemming om met zijn studenten een aantal patiënten te bezoeken in het Amsterdamse Sint-Pietersgasthuis. Het mag dan een korte wandeling zijn geweest van de collegezaal in de Agnietenkapel naar de ziekenzaal in het gasthuis, maar wel een historisch moment. In het Sint-Pietersgasthuis gaf Blasius namelijk het allereerste klinisch college in Amsterdam. Hiermee startte hij de traditie van 'bedside teaching', die de geneeskundestudie nadrukkelijk verbindt met de klinische praktijk. Dit klinisch college van Blasius markeert het begin van de academische geneeskunde in Amsterdam, een bloeiende traditie die nu 350 jaar bestaat.

Op 7 juni 2018 kreeg de academische geneeskunde in Amsterdam een nieuwe dimensie. AMC en VUmc, de twee grote universitair medische centra van de stad, gingen samen verder als Amsterdam UMC. De alliantie is een ongekennde samenwerking van wetenschap, onderwijs en patiëntenzorg die een nieuwe mijlpaal vormt in de academische geneeskunde in Amsterdam. Dit boek staat stil bij deze twee belangwekkende gebeurtenissen en belicht de tussenliggende periode van drieënhalve eeuw. De historische wandeling van Gerard Blasius krijgt een hedendaags vervolg in een aantal wandelingen langs het medisch-historisch erfgoed en de huidige zorginstellingen in Amsterdam.

Ziekenhuisfusies

De wandelingen laten zien dat Amsterdam een lange traditie heeft van ziekenhuisfusies. Het Sint-Pietersgasthuis, waar Blasius zijn studenten 350

jaar geleden mee naartoe nam, zou later het Binnen-gasthuis worden dat ten slotte met het Wilhelmina Gasthuis onderdak vond in het AMC, inmiddels zelf weer onderdeel van Amsterdam UMC. Het Wilhelmina Gasthuis was ontstaan op het terrein van het Buitengasthuis, het vroegere Pesthuis. Het Sint Pietersgasthuis zelf was negentig jaar vóór het bezoek van Blasius samengegaan met het Onze Lieve Vrouwegasthuis, een vroegmoderne ziekenhuisfusie.

Van kloosters tot gasthuizen

De eerste gasthuizen lagen in het middeleeuwse stadscentrum van Amsterdam, vlakbij de vele kloosters waaruit ze oorspronkelijk waren ontstaan. In de tweede helft van de zestiende eeuw kende Amsterdam een snelle bevolkingsgroei en daarmee een toenemende behoefte aan gasthuisbedden, maar voor uitbreiding binnen de stadsmuren was nauwelijks ruimte. Dit veranderde bij de Alteratie in 1578, toen Amsterdam overging op het protestantisme. Katholieke stadsbestuurders moesten hun positie afstaan aan protestanten en alle katholieke gebouwen werden onteigend en vervielen aan de stad. Daardoor konden het Sint-Pietersgasthuis (gevestigd aan de Nes) en het Onze Lieve Vrouwegasthuis (aan de Nieuwendijk) gezamenlijk hun intrek nemen in de grote gebouwen van het Oude en het Nieuwe Nonnenklooster aan de Grimborgwal. Ook het Atheneum Illustre, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam, waar Blasius de eerste medische hoogleraar was, kwam zo aan zijn pand: de Agnietenkapel behoorde vroeger aan het klooster van Sint Agnes.

Veranderende zorgkaarten

Later vormde de grachtengordel een geliefd decor voor het openen van een gasthuis. In vergelijking met de oude binnenstad waren de gebouwen hier ruim, licht en goed bereikbaar. De groeiende stad noopte echter tot uitbreiding, niet alleen vanwege plaatsgebrek, maar ook vanwege de toegenomen vervuiling aan het einde van de negentiende eeuw en de gedachte dat frisse lucht de zieken zou genezen. Verschillende ziekenhuizen verhuisden naar de Plantage of de buurten rond het Vondelpark.

In de tweede helft van de twintigste eeuw ontstonden veel fusieziekenhuizen rond de ringweg, ver buiten het centrum. Het BovenIJ is bijvoorbeeld een samenvoeging van Ziekenhuis Amsterdam-Noord, het Juliana Ziekenhuis aan de Ter Haarstraat en de Lutherse Diaconessen Inrichting aan het Vondelpark. Het huidige OLVG bestaat uit het voormalige Onze Lieve Vrouwe Gasthuis aan het Oosterpark en het voormalige Sint Lucas Andreas Ziekenhuis, dat weer een samenvoeging was van het katholieke Sint Lucas Ziekenhuis en het protestantse Andreas Ziekenhuis.

Amsterdam heeft door de jaren heen een groot aantal zorginstellingen gekend. Een tabel (zie p. 304-305) laat deze in volgorde van stichtingsjaar zien, beginnend bij het Sint-Elisabethgasthuis op de Dam in 1361 en eindigend bij de vorming van Amsterdam UMC in 2018, als de kroon op 350 jaar academische zorg.

Een multireligieuze zorgcultuur

De fusies en veranderingen van locatie hebben in de laatste eeuw tot een sterke afname van het aantal ziekenhuizen in de stad geleid. J.L.C. Wortman, uroloog en oud-directeur van de GGD in Amsterdam en het gemeentelijke Tesselschade Ziekenhuis, beschreef in 1932 in zijn boek *De Amsterdamsche Ziekenhuizen* twintig ziekenhuizen en kleinere klinieken in de stad. Er waren drie gemeenteziekenhuizen, waaronder het Binnengasthuis en het Wilhelmina Gasthuis met hun academische afdelingen, en zeventien particuliere ziekenhuizen.

De ziekenhuizen waren in te delen langs de lijnen van de kerkelijke grondslag en vormden een multi-

religieuze zorgcultuur in de stad. De rooms-katholieke Ziekenverpleging Onze Lieve Vrouwe Gasthuis aan de Keizersgracht was in 1880 het eerste rooms-katholieke ziekenhuis in de stad sinds de Alteratie. Het OLVG aan de Eerste Oosterparkstraat volgde twee decennia daarna en in 1968 werd het Sint Lucas Ziekenhuis in Nieuw-West geopend. De Nederlands-hervormden konden natuurlijk niet achterblijven en letterlijk naast het laatstgenoemde ziekenhuis werd een protestants ziekenhuis gebouwd, het Andreas Ziekenhuis. Dit ziekenhuis was de opvolger van de Nederlandsche Hervormde Diaconessen-Inrichting aan het Vondelpark. In dezelfde tijd was aan de overzijde van het Vondelpark de Lutherse Diaconessen Inrichting gevestigd en aan de andere kant van de Vondelbrug het gemeentelijke Tesselschade Ziekenhuis.

In de Plantagebuurt stond een aantal joodse ziekenhuizen: het Portugees Israëlitisch Ziekenhuis, het Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis en de Joodse Invalide op het Weesperplein. In 1916 werd de Centrale Israëlietische Ziekenverpleging op het Jacob Obrechtplein geopend, die in 1978 fuseerde met het Nicolaas Tulp Ziekenhuis in Amstelveen, nu Ziekenhuis Amstelland, met nog als enige ziekenhuis een joodse verpleegafdeling.

De vele fusies in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben geleid tot het ontstaan van interconfessionele centra die een steeds efficiëntere zorg aanbieden waarin geprotocolleerde behandelingen en kortere opnames de nieuwe standaard zijn geworden. Het aantal benodigde ziekenhuizen en bedden was daarmee sterk afgenomen. De huidige zorgkaart van Amsterdam laat een geheel ander zorglandschap zien dan in de beschrijving van Wortman negentig jaar geleden (zie p. 304-305).

Elf wandelingen langs medische zorg en opleiding

Medische zorg en opleiding gaan hand in hand met de vele gebouwen die nu als monumenten in het stadsbeeld zijn geïntegreerd. In elf wandelingen wordt de lezer meegenomen langs heden en verleden van de medische praktijkvoering in Amsterdam.

De wandelingen voeren langs vroegere en huidige zorginstellingen en laboratoria. Heden en verleden worden zo in tijd en plaats met elkaar in verband gebracht.

Aan de Sarphatistraat lagen in de jaren zestig op enkele honderden meters van elkaar drie klinieken op een rij: de eerdere vestigingen van het Emma Kinderziekenhuis en het Antoni van Leeuwenhoek met daar tussenin nog de Spinozakliniek. Deze laatste kliniek werd opgeheven en afgebroken, terwijl het Emma Kinderziekenhuis en het Antoni van Leeuwenhoek een toekomst vonden in respectievelijk Amsterdam UMC en in een nieuw gebouw in Slotervaart. Het vroegere Kinderziekenhuis is voor het grootste deel gesloopt en biedt nu plaats aan het Hyatt Regency Hotel. Alleen de voorgevel, zoals die vanaf de Roetersstraat te zien is, herinnert nog aan het vroegere kinderziekenhuis.

Je zou zomaar door de Sarphatistraat kunnen lopen zonder te weten dat daar een belangrijk deel van de algemene en specialistische zorg in Amsterdam was geconcentreerd. De stedelijke zorg blijft continu in beweging, met als laatste ingrijpende verandering het faillissement en de sluiting van het Slotervaart Ziekenhuis, waardoor opnieuw een Amsterdamse zorginstelling tot het verleden behoort.

De routes

De wandelingen volgen verschillende routes door Amsterdam. In de binnenstad is sinds de zeventiende eeuw weinig veranderd, op de demping van enkele grachten na. De route die Blasius met zijn studenten van de Agnietenkapel naar de poort van het Sint-Pietersgasthuis nam, kun je over de Grimborgwal nog exact volgen op de gedetailleerde kaart van Blaeu uit 1649 waarin de panden onderweg één voor één zijn getekend, 'Street view' avant la lettre.

In een wandeling die begint op het Professor Tulpplein ligt de geschiedenis letterlijk op straat. De straten zijn vernoemd naar beroemde artsen en anatomen die je weer tegenkomt tijdens de andere wandelingen langs plekken waar medische praktijk of onderwijs eens hebben gebloeid. Onderweg kom je ook bijzondere gebouwen en monumenten tegen

die de straten van Amsterdam zo rijk maken en als bakens de weg wijzen.

In de huidige ziekenhuizen geven kunstwerken kleur aan de gebouwen. Een wandeling door de ziekenhuisgangen kan ook een verkenningstocht zijn door de hedendaagse kunst. Een mozaïekmuur met miljoenen steentjes of vitrines met ontelbare, wonderlijke anatomische preparaten geven een ziekenhuis een unieke uitstraling.

Met het uitbrengen van deze medische stadsgids wordt 350 jaar medische zorg en opleiding in Amsterdam gevierd, samen met alle huidige en vroegere zorginstellingen die daaraan in de stad een bijdrage hebben geleverd.

Ontleedkamers van de chirurgijns

Deze wandeling komt langs de Nieuwmarkt, Koestraat en Nes en bezoekt de ontleedkamers van het Amsterdamse chirurgijns-gilde.

De wandeling begint op de Nieuwmarkt met de Waag en maakt een rondgang langs de toegangspoorten van een aantal ambachtsgilden die hun bestuurskamer op de bovenverdieping van het gebouw hadden. Maak kennis met het vakmanschap van het smidsgilde, de schilders van het Sint-Lucasgilde, de meesterwerken van het metselaarsgilde en de anatomische lessen van het befaamde Amsterdamse chirurgijns-gilde. Je neemt een kijkje in de ontleedkamer van de chirurgijns, het Theatrum Anatomicum, de trots van het chirurgijns-gilde en nu een kroonjuweel van het medisch erfgoed van de stad. Via de Koestraat bereik je de Brakke Grond waar vroeger, tegenover de Kleine Vleeshal, de Grote Vleeshal stond. Eerder was in dat gebouw het Sint-Pietersgasthuis gevestigd. De wandeling eindigt op het Rokin met uitzicht op de Dam waar ooit naast het stadhuis het Sint-Elisabethgasthuis (1361) heeft gestaan, dat wordt beschouwd als het eerste gasthuis in Amsterdam.

Punten

op de route

1 De Waag

2 Apotheek Van der Meulen

3 De 'Bloedkamer'

4 De kruiden van Jacob Hooy

5 Het Wijnkopersgildehuis

6 De Grote Vleeshal

7 De Kleine Vleeshal

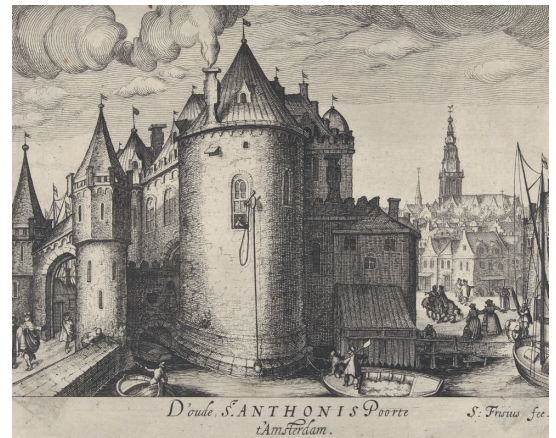

8 Het Sint-Elisabethgasthuis op de Dam

Smidsgilde

De deur in de zuidwestelijke toren gaf toegang tot het Sint-Eloygilde, het smidsgilde. Oorspronkelijk bestond het gilde behalve uit smeden ook uit timmerlieden, maar de laatsten hebben zich in de vijftiende eeuw afgesplitst. In de loop van de zestiende eeuw omvatte dit gilde steeds meer ambachtslieden, zoals de ankersmeden, grofsmeden, kleinsmeden, slotenmakers, messenmakers, koperslagers, zwaardvegers (polijsters van zwaarden) en roermakers (makers van roeren, oude geweren met een lange loop). De gevelsteen boven de toegangspoort toont een gecombineerd embleem van de ambachten met daarop een hamer, zwaard, mes, sleutel en een slot.

Sint-Anthonispoort, prent
door Simon Frisius,
1601-1608.

Sint-Lucasgilde

De volgende deur leidt naar de kamer van het Sint-Lucasgilde, dat van de kunstenaars. In dit gilde waren schilders, glazenmakers, beeldhouwers, borduurwerkers, tappisierwerkers (stoffeerders), boekbinders, boekverkopers, kompasmakers en koffermakers verenigd. In de gevelsteen boven de deur is een beeltenis uitgehouwen van de evangelist Lucas, de beschermheilige van dit gilde. Het evangelie van Lucas is gevuld met beeldende details en sfeerimpressies over het leven van Jezus Christus, passend bij de achtergrond van het gilde van de kunstenaars.

48

Oorsprong van de Waag

In de muur van het Waaggebouw is een gedenksteen ingemetseld met het opschrift: '1488, den 28 dach in april wart d'eerste steen van dese poert gheleit'. Deze steen herinnert aan de bouw van de Waag in 1488. In die tijd maakte het gebouw nog deel uit van de middeleeuwse stadsmuur en diende het als een van de toegangspoorten tot de stad (Sint-Anthonispoort). Oorspronkelijk is het gebouw vernoemd naar het Sint-Anthonisgasthuis ofwel Leprozenhuis dat vlakbij deze poort buiten de stadsmuren stond (Wandeling 3).

Metselaarsgilde

Aan de oostkant van het gebouw bevindt zich de poort van het metselaarsgilde. De metselaars vormden een van de oudste gilden van Amsterdam. In het begin van de vijftiende eeuw wordt al melding gemaakt van het Onze Lieve Vrouwegilde, waartoe de metselaars behoorden. In de loop der tijd hebben de leidekkers, loden pompenmakers (loodgieters) en steenhouwers zich bij de metselaars aangesloten. De ingang, die naar hun gildekamer leidt, is rijkelijk versierd met metselgereedschappen en meetinstrumenten.

Achter de ingang leidt een stenen wenteltrap langs kunstig gemetselde nissen van rode baksteen die getuigen van het grote vakmanschap van de metselaars. Het plafond van het trappenhuis toont prachtig stucwerk, met in

het midden de gereedschappen van de metselaars omringd door decoraties en klassieke bouwwerken. Bovenaan de trap staat op de balustrade een in marmer uitgehouwen geldbuidel, een aanduiding dat hier de betaalkamer van het gilde gehuisvest was. De vakkundig gemetselde en uitgemeten nissen, bogen en omlijstingen zijn destijds als proeve van bekwaamheid door de meesterknechten op de wanden aangebracht.

Vanaf het trappenhuis leidt de met zwart en wit marmer ingelegde overloop naar de gildekamer van de metselaars. Elke maandag vergaderden de bestuursleden van het gilde van drie tot vijf uur in deze ruimte. Ook hier zijn de vloer en wanden vakkundig afgewerkt. Aan het einde van de kamer is een grote schouw van natuursteen ingemetseld, waarop de woorden 'Soli Deo Gloria' (alleen aan God de eer) staan geschreven. Kunstenaars ondertekenden hun werk geregeld met 'SDG', om aan te geven dat ze het werk als een werk van God beschouwden.

Het meest indrukwekkende metselwerk van de gildebroeders is een met rode baksteen ingelegde nis die wordt geflankeerd door twee gedraaide zuilen. De bakstenen zijn stuk voor stuk op maat geslepen en met grote precisie in elkaar gepast. Ze getuigen van de virtuositeit binnen dit gilde.

De bestuursleden van het metselaars-, steenhouders-, leidekkers- en loodgietersgilde, 1659

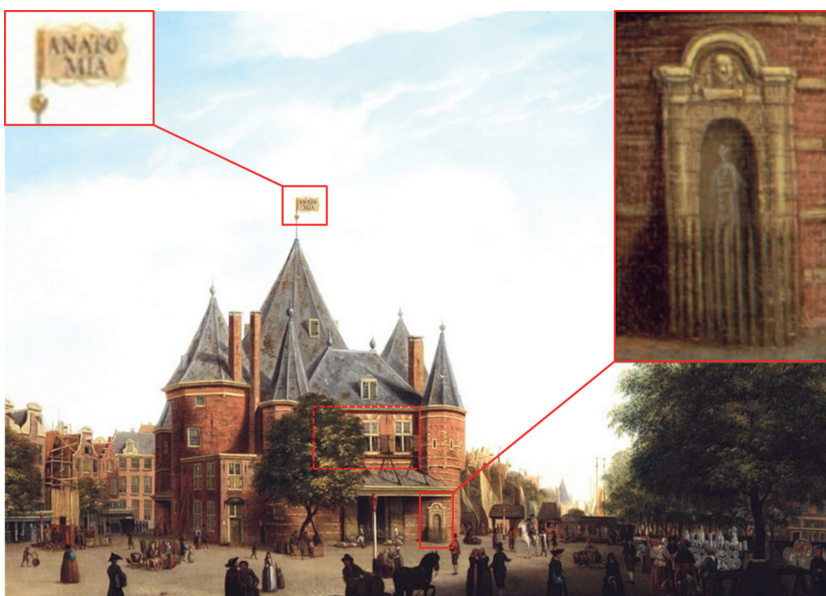

Chirurgijngilde

De toegangspoort tot de gildekamer en de ontleedkamer van de chirurgijns bevond zich in de hoektoren rechts van de oude voorpoort. In de gildetijd zijn jaar in jaar uit honderden chirurgijns door deze deur gegaan om vergaderingen, chirurgisch onderwijs en anatomische lessen bij te wonen. Ook de praelectoren (docenten) van weleer, onder wie Nicolaes Tulp, Frederik Ruysch, Willem Röell en Petrus Camper (Wandeling 4), zijn ooit over deze drempel gestapt om in het Theatrum Anatomicum hun anatomische lessen te geven. In de gevelsteen boven de deur is de inscriptie 'Theatrum Anatomicum' nog te lezen. Daarboven is een borstbeeld van Hippocrates (460-370 voor Christus) uitgehouwen, de Griekse arts die wordt beschouwd als de grondlegger van de geneeskunde. Nog steeds leggen geneeskundestudenten aan het einde van hun studie, bij het artsexamen, de 'eed van Hippocrates' af. Het oorspronkelijke beeld van Hippocrates is waarschijnlijk in de negentiende eeuw door vandalisme verloren gegaan. Recentelijk is bij restauratiewerkzaamheden een nieuw beeld van Hippocrates in de gevel geplaatst.

De huidige poort ziet er anders uit dan in de gildetijd. Er is een schets van de oude poort bewaard gebleven. Vermoedelijk dateert de ontwerp-tekening uit het begin van de zeventiende eeuw, omdat de chirurgijns in 1619 hun gildekamer hebben verhuisd van het voormalige Sint-Margarethaklooster naar de Waag. De tekening toont de instructies voor de beeldhouwer bij het aanbrengen van de inscripties boven de poort: 'De letters moeten zijn als volgt HIPPOCRATES, THEATRUM ANATOMICUM COLLEGIUM CHIRURGICUM en HUC TENDIMUS OMNES.' Deze laatste spreuk betekent: 'Hierheen zijn wij allen onderweg'. Deze 'memento mori'-boodschap past goed bij de werkzaamheden van de

Gezicht op de Nieuwmarkt en de Waag, geschilderd in 1775 door Isaac Ouwater. De poort van het chirurgijns-gilde bevond zich in de rechter hoektoren en verleende toegang tot de gildekamer (rood kader) en het Theatrum Anatomicum, de ontleedkamer. Het Theatrum Anatomicum bevond zich in de hoge centrale koepeltoren, met daarbovenop een geel windvaantje waarop ANATOMIA is geschreven.

chirurgijns, die regelmatig werden geconfronteerd met kwetsbare patiënten en de vergankelijkheid van het leven.

Op de deur was destijds ook een ‘memento mori’-symbool in de vorm van een geraamte afgebeeld. Het wapen van het chirurgijns-gilde, dat in het Theatrum Anatomicum te zien is, bevat eveneens een geraamte. Op een vroege afbeelding van de Waag is de oorspronkelijke deurschildering nog te herkennen. Wie een paar stappen achteruit doet, ziet op de centrale koepeltoren, waarin het Theatrum Anatomicum gehuisvest was, een geel windvaantje. Het oorspronkelijke vaantje met daarop ANATOMIA heeft plaatsgemaakt voor een modern vaantje met de drie Andreaskruisen uit het wapen van Amsterdam.

Als de chirurgijns de trap naar hun gildekamer hadden beklommen, viel hun blik meteen op de imposante collectie schilderijen die de wanden van de gildekamer bekleedde. Tegen de achterwand stond de Hoviuskast, die een grote verzameling van door ziekte aangetaste botten bevatte (Wandelingen 4 en 10). Verder bestond het interieur uit allerlei curiositeiten die door de chirurgijns waren verzameld. Aan de wanden hingen de groepsportretten van het gilde die waren gemaakt door beroemde schilders, zoals Rembrandt, Pickenoy, Backer, van Neck, Troost en Quinkhard.

De anatomische lessen van het Amsterdamse chirurgijngilde

In de zeventiende en achttiende eeuw zijn er in totaal achttien groepsportretten voor het chirurgijngilde vervaardigd. Belangrijke gebeurtenissen, zoals de benoeming van een nieuwe praelector of de inhuldiging van een nieuwe gildekamer, konden een aanleiding zijn voor het laten schilderen van een nieuw groepsportret. Bij negen van deze stukken vormt een anatomische demonstratie het hoofdonderwerp van het schilderij. De ontleder (*praelector anatomiae*) en het te ontleden lijk of lichaamsdeel kregen een prominente plaats op het schilderdoek. Daarom worden deze schilderijen ook wel ‘anatomische lessen’ genoemd. De schilderijen zijn echter geen waarheidsgetrouwe afbeeldingen van de anatomische ontledingen die de chirurgijns in het Theatrum Anatomicum verrichtten. Het zijn nauwkeurig samengestelde composities waarbij iedere chirurgijn die zich liet portretteren een vergoeding aan de schilder gaf. De meesterwerken die destijds de gildekamer opsierden, zijn tegenwoordig wereldberoemd en bijna allemaal in beheer van het Amsterdam Museum.

derwerp van het schilderij. De ontleder (*praelector anatomiae*) en het te ontleden lijk of lichaamsdeel kregen een prominente plaats op het schilderdoek. Daarom worden deze schilderijen ook wel ‘anatomische lessen’ genoemd. De schilderijen zijn echter geen waarheidsgetrouwe afbeeldingen van de anatomische ontledingen die de chirurgijns in het Theatrum Anatomicum verrichtten. Het zijn nauwkeurig samengestelde composities waarbij iedere chirurgijn die zich liet portretteren een vergoeding aan de schilder gaf. De meesterwerken die destijds de gildekamer opsierden, zijn tegenwoordig wereldberoemd en bijna allemaal in beheer van het Amsterdam Museum.

De Anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp

Het beroemdste werk uit de gildekamer van het chirurgijngilde is zonder meer ‘De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp’, in 1632 geschilderd door Rembrandt van Rijn (Wandeling 4, Professor Tulp-plein). Tulp ontleedt op het schilderij de onderarm van een ter dood veroordeelde misdadiger. Met de gebogen vingers van zijn linkerhand demonstreert Tulp de functie van de buigspieren. Op 31 januari 1632 ontleedde Tulp het lichaam van deze 28-jarige ter dood veroordeelde misdadiger, genaamd Adriaan Adriaenszoon ofwel Aris ’t Kint, in de ontledkamer van de chirurgijns. Adriaan had reeds een lang verleden van criminele activiteiten. Toen hij in de winter van 1632 een keurig geklede heer in Amsterdam van zijn mantel probeerde te beroven en hem daarbij bijna dood sloeg, werd hij opgepakt, verhoord en uiteindelijk ter dood veroordeeld voor dit vergrijp en de vele andere misdrijven

die hij op zijn naam had staan. Bijna alle chirurgijns die zijn vereeuwigd op Rembrandts groepsportret maakten deel uit van het gildebestuur. Vaak wordt gedacht dat de ontleding heeft plaatsgevonden in het Theatrum Anatomicum in de centrale koepeltoren. Dit is echter niet het geval: het anatomische theater is immers pas gebouwd in 1691, ongeveer 60 jaar na de anatomische les van Tulp. Ten tijde van Tulps anatomische les hadden de

chirurgijns een kleine ontleedkamer in een van de andere vertrekken in het waaggebouw. Het is ook goed mogelijk dat de ruime gildekamer tijdelijk diende als ontleedplaats en dat de anatomische les daar heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk zullen we het nooit precies weten.

Rembrandts meesterwerk lijkt in eerste instantie een realistische weergave van een 'actiescène' uit de anatomische demonstratie van Tulp, maar dat is niet het doel van dit groepsportret. In het schilderij is de onderarm al ontleed terwijl de rest van het lichaam nog intact is. In werkelijkheid werden eerst de bederfelijke organen van de buik en borstholte en daarna pas de armen en benen ontleed. Dit is een van de redenen om aan te nemen dat het schilderij niet exact de werkelijke situatie van Tulps anatomische demonstratie weergeeft, maar in plaats daarvan een diepere betekenis heeft. Tulps pose met de ontlede arm ontleende Rembrandt waarschijnlijk aan het beroemde anatomieboek van Andreas Vesalius (1514-1564), de grondlegger van de anatomie. Vesalius bracht in de zestiende eeuw een revolutie teweeg in de kennis over het menselijk lichaam door het uitvoeren van anatomische ontleding. De ontlede onderarm op Rembrandts schilderij symboliseert het belang van het opdoen van anatomische kennis voor de praktijk. Tegenwoordig is het schilderij tentoongesteld in het Mauritshuis in Den Haag.

Wat gebeurde er nog meer in de gildekamer van de chirurgijns? In de gildekamer werden ook chirurgische examens afgenomen door het gildebestuur. Chirurgijns werden van oudsher opgeleid door een aantal jaren te werken in een chirurgijnswinkel onder leiding van een meester-chirurgijn. Zij oefenden hun beroep uit in kleine praktijken, die verspreid waren over de stad. Hun werkzaamheden bestonden naast barbierswerkzaamheden (haarknippen en

baardsnijden) uit aderlaten, wondverzorging, het draineren van abscessen, het zetten van botbreuken en het uitvoeren van enkele spoedoperaties, zoals het breuksnijden (behandeling van een beklemd liefsbreuk) en steensnijden (verwijderen van stenen die de uitgang van de blaas afsloten).

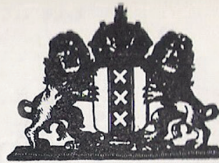

De chirurgijnswinkel van Jacob Franszoon

Dit schilderij van Egbert van Heemskerck uit 1669 geeft een indruk van de chirurgijnswinkel van Jacob Franszoon. Hij had destijds een eigen chirurgijnswinkel op de Haarlemmerstraat 8. Jacob voert een aderlating uit bij een van zijn patiënten, terwijl zijn zoon Thomas de straal bloed opvangt in een bekken. Aderlaten was destijds een veel toegepaste behandeling voor allerlei aandoeningen. Men dacht dat ziekte het gevolg was van een disbalans in de lichaamssappen (bloed, gele gal, zwarte gal en slijm). Door het aftappen van bloed ofwel aderlaten probeerde men de balans in de lichaamssappen weer te herstellen en de ziekte te genezen. Op de achtergrond is de knecht bezig met het scheren van een klant. Leunend op krukken in de deuropening dient de volgende klant zich al aan.

Voor de opleiding tot chirurgijn moesten leerlingen een aantal jaren praktijkervaring opdoen bij een meester-chirurgijn in een chirurgijnswinkel. Daarnaast waren de leerknechten verplicht om de wekelijkse theoretische lessen van de *praelector anatomiae* te volgen en de anatomische lessen in de Theatrum Anatomicum bij te wonen. De opleiding werd afgesloten met een examen, de zogenaamde meesterproef. Deze werd afgenomen in de gildekamer in bijzijn van het gildebestuur en de praelector. Bij aanvang van het examen moest de kandidaat zelf drie lancetten (messen) maken die 'sonder geluid of kraken' door een stukje leer konden snijden. Als de messen waren getest en goedgekeurd door het gildebestuur moest de kandidaat met zijn zelfgemaakte lancetten een aderlating verrichten. Tot het praktische gedeelte van het examen behoorde ook het aanleggen van wondverbanden en het uitvoeren van een 'trepaan op een doodts-hoofd' (boorgat maken in een schedel voor het ontlasten van een bloeding). Het examen werd afgesloten met een reeks vragen over onder andere anatomie, diverse aandoeningen, letsels, chirurgische instrumenten en medicamenten. Wie de meesterproef met goed gevolg had afgelegd, kreeg een examenbul, mocht tot het gilde toetreden en kreeg toestemming om een eigen chirurgijnswinkel in de stad te openen.

Alzoo onder alle Konsten, en wetenschappen, niets waardiger, en noodzakelyker werd gevonden, als de Chirurgia, of de dadelyke Heel-konst, dewyl dezelve strekt, niet alleen toe hulp en nut ter gezondheid van zyn Evennaasten, maar ook tot luister, steun, en onderhoed van een welgestelde Republic: Zoo werd daar toe vereischt, dat, die haar in die zelve Konst openbaar willen oefenen, een Proeve, zo wel door Redenen, als handdadelyk bewys moeten uitstaan, volgens inhoud van de Articulen, het Chirurgyns Gilde verleend, dat men voor gedane Proeve, dit konstig Handwerk niet mag plegen: ZOO IS 'T, dat wy Ondergeschreven

Professor, Deeken, Proef-meester en Overluiden van 't Chirurgyns Gilde:

Van de Edele, Agtbare Heeren Burgermeesteren en Regeerders der Stad Amsterdam daar toe verkozen, en gevolmagtigt zyn, om een yder by dezen openbaren Brief bekend te maken, dat den Eerzamen *M. J. van der Aa* geboren van *Amsterdam den 10. dach* Burger dezer Stad, oud omtrent 26 Jaren, voor ons verscheenen is, en verzocht om op den *1. des Maands Maart* de Inleidende tot de CHIRURGIA, ofte de Heel-konst; en dat door de vragenswyze antwoorden, en met de handwerkende bewyzen, zo in het Gasthuis dezer Stad, als mede op de Gilde-kamer uit te werken. Waar op gevolgd is, dat de Voornoemde de geordineerde vyftien dagen (volgens het vierde Articul des Gilde-brief vermeld) afgewagt hebbende, heeft hy zig, op den *1. des Maands April* voor ons Ondergeschreven vertoond op onze Gilde-kamer; met verzoek, om zyn Groot THEORIË EXAMEN te mogen volvoeren. Welk THEORIË EXAMEN, of Redenvoerende onderzoek, Hy voltrokken, en met een het geene voor het Gilde behoorende, toe betalinge, zonder iets over te laten, heeft voldaan, en op de bovengenoemde tyd geëindigt. Daarom hebben Wy hem in ons Groot Meester-Boek als M^r. Chirurgyn aangetekent, om te mogen met openbare Winkel de Konste der Chirurgie, binnen deze Stad, en haare Vryheid, ter plaatse daar het hem gevallen zal, vry, zonder eenige verhindernisse, voor te stellen. In teken der waarheid deze met onze handen onderteekend, op onze Gilde-kamer, en met den Gilde Zeegel bevestigd. In Amsterdam, in het Jaar onzes Heeren en Zaligmakers Jezus Christus een duizend zeven honderd *achtien*.

Decanus *Bonifant van Tengerlo*

Examinator *Gerardus*

Overmannen

van Koninging
van de Waag
van de Waag
van de Waag

De kamer op de bovenverdieping van de Waag waar vroeger de chirurgijns huisden, biedt tegenwoordig onderdak aan 'Waag / technology & society', een organisatie voor kunst, wetenschap en technologie.

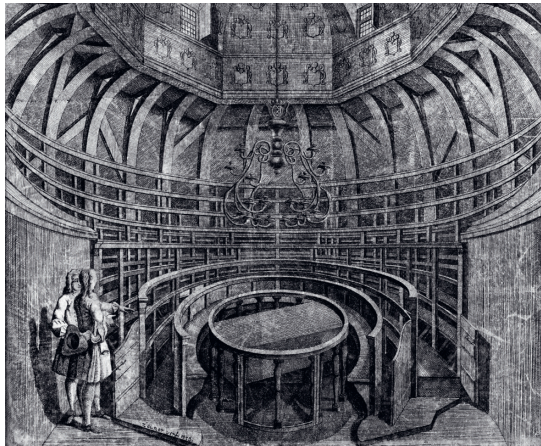
Examenbul van Frederik Reijne, uitgegeven door het Amsterdamse chirurgijns-gilde en ondertekend door het gildebestuur en Willem Röell in 1738.

Theatrum Anatomicum

De wenteltrap geeft toegang tot de voormalige ontleedplaats van de chirurgijns, het Theatrum Anatomicum. Nadat de bouw en inrichting ervan in 1691 volledig waren voltooid, vonden hier de anatomische lessen plaats. De ontleedruimte had de vorm van een amfitheater met in het midden een draaibare snijtafel. Via de ramen in de koepel viel het licht op de ontleedtafel. Bij inval van de duisternis werd de ruimte verlicht door een grote kroonluchter, die vanuit het koepelgewelf neerdaalde. Aanvankelijk organiseerde het gilde één keer per jaar een anatomische les, die door de praelector werd gegeven. De lessen vonden voornamelijk in de wintermaanden plaats, omdat de organen dan langer goed bleven. De ontledingen in het Theatrum Anatomicum dienden in de eerste plaats het anatomieonderwijs voor de chirurgijns en chirurgijnsleerlingen, maar groeiden in de loop van de zeventiende eeuw uit tot drukbezochte publieke evenementen, die de burgers tegen betaling van 'vier stuivers' konden bijwonen.

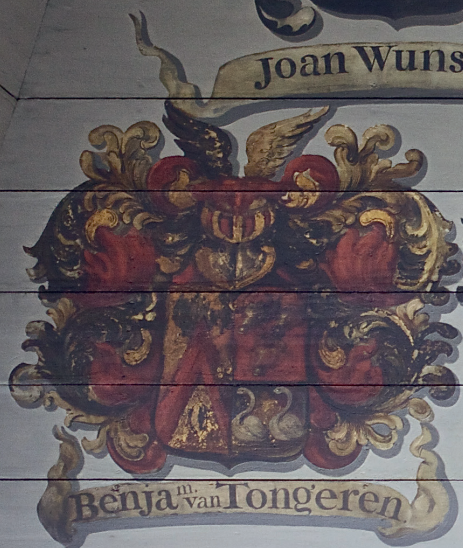
Toen de groepsportretten in de vorm van een anatomische les te duur werden, gingen de leden van het gildebestuur over tot het bijzetten van hun wapenschild in het koepelgewelf van het Theatrum Anatomicum. Daar moest in de loop der jaren steeds weer plaats voor worden gemaakt. Centraal staat het wapen van Frederik Ruysch, die ten tijde van de bouw van het Theatrum Anatomicum de praelector van het gilde was (Wandeling 4, Ruyschstraat). Daaromheen zijn drie rijen met in totaal 36 wapenschilden in de koepel aangebracht. Toen er in het koepelgewelf geen ruimte meer was voor nieuwe wapenschilden zijn de balustraden voorzien van nog eens 24 wapens. Weer later werden hier weer houten schotten aan bevestigd met plaats voor nog eens 24 wapens.

Van sommige wapens is de beeltenis eenvoudig terug te voeren naar de persoon. Zo heeft het wapen van de chirurgijn Dirk Smit een beeltenis van een aambeel op het schild en een hamer als helmteken. Bij andere wapens is de beeltenis minder voor de hand liggend. Een aantal chirurgijns van wie de wapenschilden in de koepel vereeuwigd zijn, is ook terug te vinden op de groepsportretten van het chirurgijngilde. Het schilderij van Cornelis Troost met daarop drie bestuursleden van het gilde en hun wapenschilden op de achtergrond is daar een goed voorbeeld van.

Een van de wapens in het koepelgewelf heeft het onderschrift 'Segel van 't Chirurgijns Gilde 1732'. Voor zover bekend is dit de enige plek waar het wapen van het Amsterdamse chirurgijngilde is afgebeeld. Centraal in het wapen staat een skelet afgebeeld. Het skelet verwijst naar de eeuwenoude memento-moriboodschap: gedenk te sterven. Chirurgijns werden zeker in die tijd regelmatig geconfronteerd met de kwetsbaarheid van de mens. Het skelet is eveneens afgebeeld op de lidmaatschapspenningen en hortuspenningen van het gilde (Wandeling 3). Ook nu nog vormt het skelet een onderdeel van de penningen van de Nederlandse Vereniging voor Heelkunde.

'Drie bestuursleden van het gilde,' geschilderd door Cornelis Troost in 1731. Van links naar rechts Isaac Hartman, Elias Huijzer en Adriaan Verduijn. Op de achterwand zijn hun wapenschilden afgebeeld, die overeenkomen met de wapens in het koepelgewelf van het Theatrum Anatomicum.

Ossa, manus vivo da

Claas Kiesz.

van Velsen

Pieter Plaatman

ELIAS
HUYZER

HEN DRIK VAN DRIVEN 1758

JOTTANNES VAN GORKUM

ant documenta tibi.

Auditor te disc

2

Apotheek Van der Meulen

Aan de noordzijde van de Waag ligt de Geldersekade. Even verderop in de richting van de Schreierstoren bevindt zich op de hoek met de Stormsteeg een van de oudste apotheken van Amsterdam, gevestigd in 1696. De apotheek, sinds 1875 bekend onder de naam Van der Meulen, bediende voornamelijk klanten uit de havens. Maar in de jaren zeventig van de vorige eeuw kwamen ook drugsverslaafden er schone spuiten halen. Tegenwoordig behoren ook de vele toeristen tot de clientèle van de apotheek.

3

De ‘Bloedkamer’

De Zeedijk komt uit op de Nieuwmarkt, met rechts de Bloedstraat. Waar deze straat zijn naam aan heeft ontleend, is niet precies bekend, maar er zou een ‘bloedkamer’ zijn geweest in het daar gelegen Minderbroederklooster. In die kamer zou Alva tijdens de jaren van de inquisitie zijn ‘bloedraad’ hebben gehouden, waarbij het bloed van de martelaren naar het water onder de Waag vloeiende. Of was, zoals ook wel wordt gesuggereerd, de bloedkamer een operatiekamer in het Minderbroederklooster? De harde werkelijkheid is dat in 2000 en 2002 twee drugsbaronnen in de Bloedstraat zijn geliquideerd!

4

De kruiden van Jacob Hooy

Verder in de richting van de Kloveniersburgwal kom je (rechts) langs de Barndesteeg. Hier zat de ingang tot het Bethaniënklooster, dat in de vijftiende eeuw gesticht was voor zondige vrouwen die tot inkeer waren gekomen. Tegenwoordig staat nog maar een klein deel van het voormalige kloostergebouw overeind. Op de plaats van een van de gesloopte delen zit nu café De Bekeerde Suster, waar – net als destijds in het klooster – bier gebrouwen wordt. De koperen brouwketels herinneren nog aan de oude kloostertraditie. In het huis ernaast is de oudste drogisterij en kruidenwinkel van Amsterdam gevestigd, de

winkel van Jacob Hooy. Deze begon in 1743 als kruidenkraam op de Nieuwmarkt, toen tuinders uit de geestgronden rond Hillegom daar hun geneeskrachtige kruiden verkochten. Het is een nostalgische winkel, geurend naar exotische specerijen en kruiden.

5

Het Wijnkopersgildehuis

Over het terrein van het Bethaniënklooster (1462-1578) werd later een straat aangelegd, de Koestraat. Hier is niets meer terug te vinden van de oorspronkelijke kloosterbebouwing. Op de plaats van de voormalige kapel en de rectorswoning

Koestraat, met op nrs. 7, 9 en 11 de huizen Geloof, Hoop en Liefde.

65

staan drie woonhuizen met fraaie gevels onder de namen Geloof, Hoop en Liefde (nrs. 7, 9, 11). Een aantal beroemde Amsterdammers heeft in deze straat gewoond, zoals op nr. 5 Jan van der Heyden (1637-1712), de uitvinder van de brandslang en van de straatlantaarn. Op het huidige nr. 15 woonde Jan Pieterszoon Sweelinck, de stadsorganist die het orgel van de Oude Kerk bespeelde. Links passeer je de nrs. 10-12 met de in stijl versierde gevels van het in 1611 gebouwde Wijkopersgildehuis.

6

De Grote Vleeshal

Sla aan het eind van de Koestraat linksaf en ga de Wallen op aan de Oudezijds Achterburgwal. Rechts bevindt zich de Oude Doelenstraat en over de brug links de Oudezijds Voorburgwal. Vijftig meter verderop passeer je de vroegere Grote Vleeshal aan de Nes, te herkennen aan de uitgehouwen ossenkoppen in de dakpunt. Hier was vanaf eind vijftiende eeuw het Sint-Pietersgasthuis gevestigd, nadat het was samengegaan met het oudste ziekenhuis in Amsterdam, het Sint-Elisabethgasthuis op de Dam. Toen het Sint-Pietersgasthuis (samen met het Onze Lieve Vrouwegasthuis aan de Nieuwendijk) in 1582 overging naar de vrijgekomen Oude en Nieuwe Nonnenkloosters aan de Grimburgwal (Wandeling 1), werd de ziekenzaal verbouwd en ingericht als vleeshal, een vleesmarkt waar onder stadstoezicht vlees werd verkocht. Op de bovenverdieping hadden de apothekers tot in de negentiende eeuw een laboratorium waar zij ook de examens afnamen. In 1930 werd het hele gebouw op de gevel na gesloopt voor de nieuwbouw van het gemeentelijk girokantoor. Nu is er een warenhuis in gevestigd. De ossenkoppen in de top van de gevel en de weer ingemetselde oude gevelsteen met het opschrift 'Die Vinderskamer 1644' herinneren aan de vroegere functie van het gebouw als

vleesmarkt. De 'vinders' waren destijds de keurmeesters van het vlees. Ga nu rechts de Sint-Pietershalsteeg in.

Tegenover de Grote Vleeshal stond het Sint-Margarethaklooster, op de plek die nu bekend is als de Brakke Grond. Nadat ook dit klooster werd opgeheven ten tijde van de Alteratie in 1578, werd de voormalige kapel als vleeshal in gebruikgenomen. Deze kwam bekend te staan als de Kleine Vleeshal. Op de bovenverdieping had het chirurgijns-gilde een snijzaal ingericht waar anatomische ontledingen op lijken van ter dood veroordeelde misdadigers plaatsvonden. Dit

Een ets uit 1611 met links de Grote Vleeshal en rechts de Kleine Vleeshal (voormalige Sint-Margarethaklooster) aan de Nes. Het feit dat het gebouw van de Grote Vleeshal (links) lager is dan de Kleine Vleeshal (rechts) heeft in het verleden vaak voor verwarring gezorgd bij de benaming. In het midden bevindt zich de drukbezochte boerenvismarkt. Op de bovenverdieping van de Kleine Vleeshal, waar de vlag uithangt, bevonden zich de gilde- en ontleedkamer van de chirurgijns.

was ruim 100 jaar voordat het Theatrum Anatomicum in de Waag gebouwd werd. Ook de rederijckers (dichters en voordrachtskunstenaars) maakten gebruik van een deel van de bovenverdieping, totdat zij in 1639 de lijkenlucht van hun burens niet meer konden verdragen en het gebouw ontvluchtten. In 1619 verhuisde het chirurgijns-gilde naar de nieuwe Waag op de Nieuwmarkt. Daar hadden ze aanvankelijk alleen hun gildekamer. Vanaf 1624 hadden ze daar ook een kleine ontleedplaats, maar toen deze ruimte te klein werd keerden zij in 1639 terug naar de Kleine Vleeshal aan de Nes, waar zij de hele bovenverdieping in beslag namen. De gildekamer bleef wel in de Waag. Pas in 1691, toen de bouw van het Theatrum Anatomicum in de Waag voltooid was, vestigden de chirurgijns zich definitief in de Waag.

7

De Kleine Vleeshal

70

De Kleine Vleeshal, het voormalige hoofdkwartier van de chirurgijns, werd in 1779 tegelijk met het oude kloostergebouw afgebroken. De plek is sindsdien open gebleven en heeft de naam het 'Nespleintje' gekregen. Hier is nu het terras van eetcafé de Brakke Grond, dat bij het Vlaams Cultuurhuis hoort.

De derde steeg links op de Nes is de Hermietenstraat, die uitkomt op het Rokin. Daar staat de sculptuur 'Rokin' (2015-2016) van kunstenaar Mark Manders. Het werk maakt deel uit van project de Rode Loper, het herinrichtingsproject van de gemeente Amsterdam voor het Rokin. Uit 39 spuitmondjes stroomt het water geluidloos en spatvrij over het beeld.

8

Het Sint-Elisabeth-gasthuis op de Dam

De wandeling eindigt op de Dam, waar de ziekenzorg in Amsterdam begon. Hier stond het eerste gasthuis dat in de veertiende eeuw werd geopend in het Sint-Elisabethklooster, ook wel het Oude gasthuis genoemd. De straat die links naast het klooster loopt werd dan ook de Gasthuissteeg genoemd, nu de Paleisstraat. Op een schilderij van Pieter Saenredam is

'Het oude stadhuis te Amsterdam', geschilderd door Pieter Saenredam in 1657. Links van het stadhuis bevond zich het Sint-Elisabethgasthuis (roze gebouw). Het wordt beschouwd als het oudste hospitaal van de stad.

het Sint-Elisabethklooster (met kerktorentje) te zien, links naast het voormalige stadhuis op de Dam, waar nu het paleis staat.